

ТУРИСТИЧЕСКИ РАЙОН РИЛА-ПИРИН – ВЪЗМОЖНОСТ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ, ОСНОВАН НА НЕДВИЖИМО РИМСКО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

*Стела Стефанова*¹

<https://doi.org/10.35101/prg-2021.2.4>

В статията е анализирано недвижимото римско археологическо наследство в туристически район Рила-Пирин като ресурс за туризъм; съвременно състояние на археологическите ценности като обекти за туризъм и териториално разположение и достъпност на археологическите ценности. Въз основа на анализа са предложени възможности за развитие на културен туризъм на основата на недвижимото римско археологическо наследство.

Ключови думи: недвижимо римско археологическо наследство, туристически район Рила- Пирин, културен туризъм

RILA-PIRIN TOURIST REGION – OPPORTUNITY FOR DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM, BASED ON IMMOVABLE ROMAN ARCHAEOLOGICAL HERITAGE

Stela Stefanova

Abstract: The growing interest in the cultural heritage and the increasingly tangible cultural motivation of tourists in their travels outline a clear trend for the imposition of cultural tourism among the leading types of tourism. The sites from the Roman era, which are distinguished by their recognizability and traditionally arouse great interest, are widely used in the development of popular products of cultural tourism, imposed on the world tourist market. The presence of a significant number of archeological sites from the Roman era on the territory of Bulgaria, in the context of the tourism policy in the country and opportunities for public support, incl. financial, are prerequisites for the development of successful products based on archaeological heritage. The Roman archeological heritage as a significant part of the common cultural and historical heritage in the tourism region Rila-Pirin, located in

---

¹ Софийски университет, Геолого-географски факултет, Катедра „География на туризма“; stella_petrova@abv.bg

Southwestern Bulgaria, is an essential resource for tourism. In this sense, in the present paper we explore the opportunities for the development of cultural tourism based on the Roman immovable heritage in the area. For this purpose, 17 sites are selected and analyzed. They have been explored through archeological excavations, with preserved and visible on the surface archaeological structures, accessible for visits by tourists, current tourist sites and those with potential for development. All were visited as part of own field research. For the purposes of the article, the immovable Roman archeological monuments are analyzed in three aspects - as a resource for tourism; current state of the archeological monuments as sites for tourism and territorial location and accessibility of the archeological monuments. The condition of the sites is considered in terms of preservation, cultural value, exposure, socialization, organization and functioning, location and distance from each other. The variety of types of sites and discovered archeological structures, their degree of preservation, the natural specifics of the territory in which they are located, and the discovered finds testify to the high expositional and cultural value of the individual immovable Roman archeological sites. Several main thematic historical lines have been identified in separate parts of the region, which can be traced and presented - fortress network, village life, Romans and mineral waters, early Christianity. According to the degree of assimilation and tourist suitability, 4 sites stand out as established tourist attractions. (Nikopolis ad Nestum, Archeological Park Sandanski, Stenos Fortress, Tsari Mali grad), and the rest are considered mostly unknown and with tourist potential. There are also some main positive and negative trends in the use of this type of sites for tourism purposes, related to the projects, maintenance and preservation of the integrity of archaeological structures and adjacent infrastructure, low overall level of tourism marketing in terms of archaeological values, the question of the authenticity and quality of the restorations of the sites. The potential possibilities for using the Roman heritage for the purposes of cultural tourism are also pointed out. They refer to the development of cultural tourism in two directions: cultural tourism based solely on immovable Roman archaeological values within the Rila-Pirin tourist region and cultural tourism in which the immovable Roman archaeological heritage is combined with other anthropogenic and natural landmarks. in the tourist area. Possibilities are offered for combining the Roman sites on the basis of their territorial location, where the other sites are situated around the main archeological monuments, active tourist attractions. There are also opportunities for diversification of the tourist offer by integrating the Roman sites with other traditional tourist attractions and services - diversification and enrichment of the stay in the already established resorts, as part of the programs for hiking, eco, mountain and cycling tourism, as well as part of cross-border products. In conclusion, the Roman heritage as a significant resource for tourism reveals new alternatives for tourism in the region, which will complement the traditional presentation of the region as a destination for mountain, religious and pilgrimage, balneology, spa and wine tourism.

Keywords: Immovable Roman archaeological heritage, tourism region Rila-Pirin, cultural tourism

УВОД

Нарастващият интерес към културното наследство и все по-осезаемата културна мотивация на туристите при техните пътувания очертават ясна тенденция за налагане на културния туризъм сред водещите видове туризъм. Успешното му развитие зависи до голяма степен и от актуализиране и предлагане на нови туристически продукти, свързани с културното наследство.

Съвременната туристическа политика в България поставя специален фокус върху туризма, основан на културното наследство, значима част от което е и римското археологическо наследство. Сред основните приоритети, заложили в действащия план за развитие на културния туризъм 2020-2025 г. (2019), се откроява и „реализация на България като целогодишна дестинация за културен туризъм и постигане на отличителна идентичност“. През последните години в страната са реализирани редица проекти по действащи европейски и национални програми в областта на културното наследство, насочени към разработване на туристически атракции, регионални туристически продукти и маркетинг на дестинациите. Водещи обекти при тези проекти са недвижимите археологически ценности. Като специфичен вид културно наследство те изискват извършването на редица дейности, предшестващи превръщането им в обекти, подходящи за туристически посещения. Сред тях са проучване, защита и опазване, консервация, реставрация, експониране и социализация (Станилов, 2008; Алексиева, 2014; Стефанова, 2019; Garrud, Fyall, 2000).

Обектите от римската епоха, които се отличават със своята разпознаваемост и предизвикват традиционно голям интерес, са широко използвани при разработване на популярни продукти, наложени на световния туристически пазар. Наличието на значителен брой недвижими археологически ценности от римската епоха на територията на България, в контекста и на развиваната у нас туристическа политика и възможности за публична подкрепа, вкл. финансова, са предпоставки за създаване на успешни продукти на базата на археологическото наследство.

Голямата концентрация на разнообразни недвижими римски археологически ценности в туристически район Рила-Пирин и важната стратегическа роля на разглежданата територия в рамките на Римската империя са ключови за разглеждането му като потенциална дестинация за културен туризъм. Включването на повече римски обекти в различни туристически продукти, разкрива нови перспективи и алтернативи за регионалното туристическо и икономическо развитие, което допълва традиционното представяне на района като дестинация за планински, религиозен, винен и спа туризъм.

Предвид определянето на културно-историческия туризъм като разширена специализация на туристическия район Рила-Пирин, от важно значение за развитието на туризма е един по-задълбочен анализ на археологическото наследство, в частност римското, което представлява съществен елемент от културното наследство в този край. Разкриването на неговия потенциал би допринесло за популяризиране на района и създаване на нови туристически продукти и услуги, включващи различни по вид обекти.

В този смисъл целта на настоящото изследване е проследяване на възможностите за развитие на културен туризъм, основан на недвижимо римско археологическо наследство, чрез анализ на състоянието на отделните римски археологически обекти, което да онагледи атрактивността и степента им на усвоеност за целите на туризма.

ОБЕКТ, ВРЕМЕВИ И ТЕРИТОРИАЛЕН ОБХВАТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на изследване е недвижимото археологическо наследство от римската епоха (I-V в.) в туристически район Рила-Пирин². По-конкретно в настоящото изследване са подбрани и анализирани 17 обекта от регистрираните в Археологическата карта на България (АКБ), които са проучвани чрез археологически разкопки, със запазени и видими на повърхността археологически структури. Всички те са обходени в рамките на собствено теренно проучване. Подбраните за анализ недвижими ценности са достъпни за посещения от туристи, действащи като туристически обекти и такива с потенциал за разработване. Като потенциални се разглеждат онези с по-висока степен на съхраненост, стабилност и обем на руините, с висока експозиционна стойност, възможност за изграждане на туристически маршрут до обекта, сравнително лесна достъпност, в близост и връзка с други културни и природни забележителности в района. Обектите на недвижимото римско археологическо наследство са многопластови, използвани през различни времеви периоди от Праисторията до Османския период, поради което не могат да бъдат разглеждани единствено като римски. Всички те обаче имат значима роля през римската епоха в района. Подбраните 17 обекта за изследване и анализ са ситуирани в 11 от общо 23 общини в района (фиг. 1).

МЕТОДИ И ДАННИ

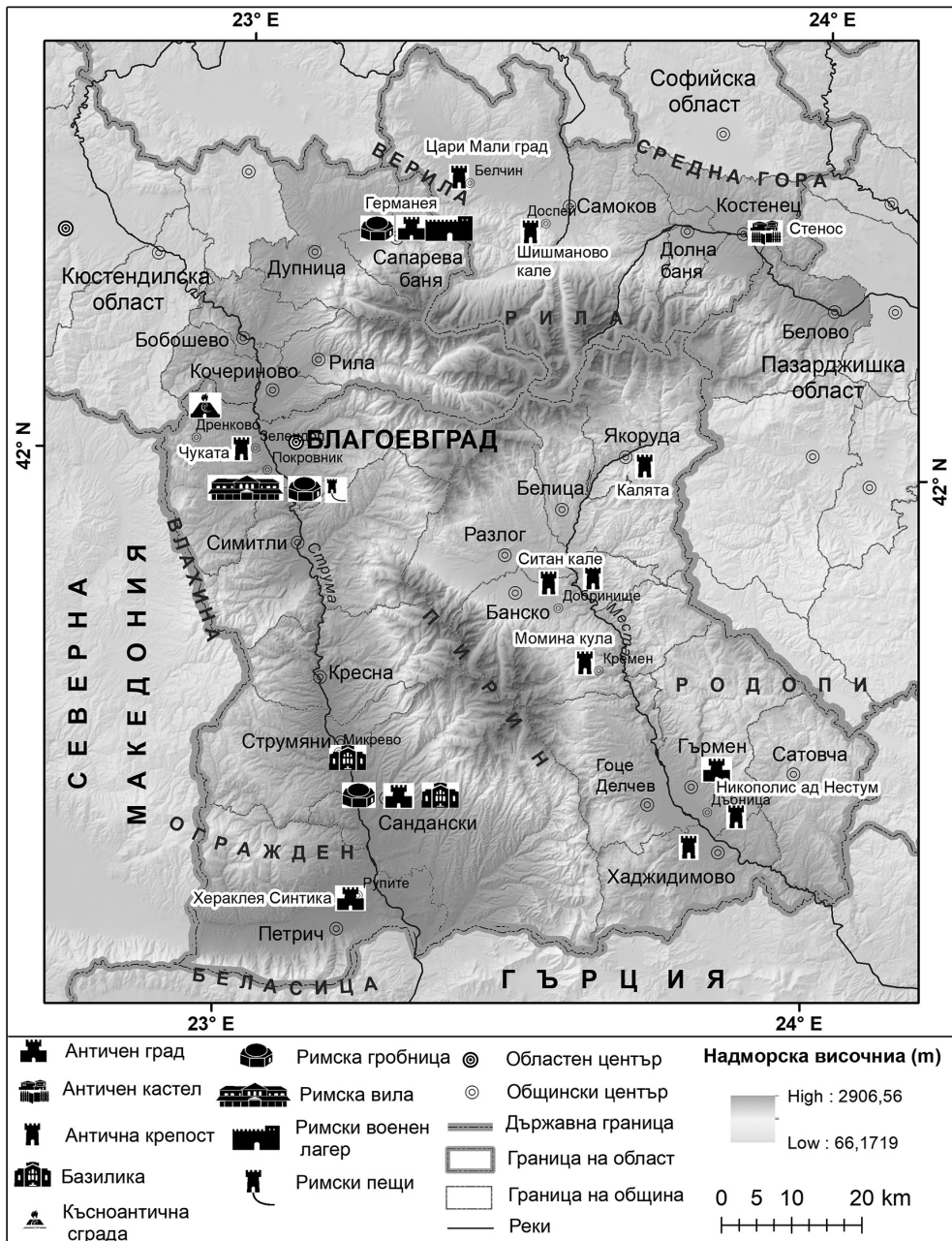
С оглед постигане целта на изследването анализът за разкриване на възможностите за развитие на културен туризъм на основата на римското недвижимо археологическо наследство се извършва в 3 аспекта: недвижимото римско археологическо наследство като ресурс за туризъм; съвременното състояние на археологическите ценности като обекти за туризъм и териториалното разположение и достъпност до археологическите ценности.

Анализът на римското археологическо наследство като ресурс за туризъм се извършва от гледна точка на състояние и атрактивност. Състоянието на обектите се определя от степента им на съхраненост, която се изразява в тяхната физическа цялост, стабилност и обем на руините на повърхността. Атрактивността на обектите се определя от културната и познавателната им стойност, концентрацията на находки и естетическата им стойност, вкл. и в контекста на околната среда. Проследяват се основни характеристики на отделните обекти, в т.ч. вид, местоположение, датировка, археологическо описание, степен на съхраненост на археологическите структури, артефакти и категория на културните ценности.

Анализът на съвременното състояние на недвижимите археологически ценности като функциониращи и потенциални обекти за туризъм се извършва от гледна точка на експониране, социализация, организация и функциониране. Той е направен в следните аспекти: специализирана намеса; изграждане на

---

² Рило-Пиринският туристически район е един от деветте туристически района, определени в Концепцията за туристическо райониране на България (2015)

Фиг. 1. Карта на района и обектите на изследване

инфраструктура, в т.ч.: инфраструктура за опазване на обекта (охранителни и предпазни съоръжения, алейна мрежа и зони за придвижване), инфраструктура, свързана с основната дейност на обекта (информационен и посетителски център, експозиция), съпътстваща инфраструктура (заведения за хранене, търговски обекти), техническа инфраструктура (осветителна система, паркинг, санитарни помещения, места за отдих), информационна инфраструктура (указателни и информационни табели); обслужване на туристи (предлагани услуги и съпътстващи прояви) и разпознаваемост (режим на достъп, реклама и популярност).

За по-голяма детайлност на анализа в зависимост от осъществените дейности, моментното състояние и режима на достъп недвижимите обекти са систематизирани в следните групи: а) социализирани туристически обекти (проследени в 3 подгрупи: с входна такса; без входна такса; временно не са в експлоатация); б) обекти в процес на проучване, които добиват все по-широка популярност в хода на археологическите разкопки, като са посещавани и от индивидуални туристи (в 2 подгрупи: с входна такса и със свободен достъп); в) обекти, при които са извършвани дейности, насочени към експонирането им, и опити за създаване на условия за туристически посещения.

Чрез анализ на териториалното разположение и достъпност на обектите се очертават възможностите за интегрираното им предлагане. Това е необходима стъпка при създаването на туристически продукти, вкл. маршрути, включващи комбинации от различни недвижими археологически ценности.

Използваните методи на изследване са теренно проучване, анализ на литературни източници, планови и стратегически документи, ведомствена информация, публични регистри, официални сайтове на общини, музеи и туристически атракции, устни интервюта, сравнителен анализ и др.

Основната информация за анализа на съвременното състояние на обектите на римското наследство е събрана при собствено проучване на терен в периода 25 април – 10 май 2021 г. Информация за археологическите ценности е набавена от Археологическата карта на България (АКБ), от литературни източници, вкл. и относно проведените археологически разкопки и проучвания на съответните обекти, стратегически и планови документи, Регистри на туристическите атракции (РТА), както и от устни интервюта със специалисти от местните музеи (Археологически музей - Сандански, Общински исторически музей - Гоце Делчев, Исторически музей - Петрич).

РЕЗУЛТАТИ

АНАЛИЗ НА НЕДВИЖИМОТО РИМСКО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО В РИЛО-ПИРИНСКИ ТУРИСТИЧЕСКИ РАЙОН КАТО РЕСУРС ЗА ТУРИЗЪМ

Съвременната територия на туристически район Рила-Пирин е наситена с множество археологически свидетелства за живота през римската епоха. В исторически план това са земи, които в различни периоди са включени в римските провинции Тракия, Вътрешна Дакия и Македония. В Археологическата карта на България регистрираните недвижими ценности от изследвания район от римска епоха и Античност са общо 731 (табл. 1).

Таблица 1.

Брой недвижими археологически ценности от римската епоха и Античността в туристически район Рила-Пирин по области и общини

Области	Общини	Римска епоха	Античност
Благоевград	Всички общини от областта (14)	118	516
Кюстендил	Сапарева баня, Бобошево, Дупница, Кочериново, Рила	20	40
Софийска	Самоков, Костенец, Долна баня	11	4
Пазарджик	Белово	2	20

В резултат от провежданите през годините теренни обхождания, сондажни проучвания, спасителни и редовни разкопки са проучени/частично проучени значителен брой недвижими ценности, при част от които са извършени консервация, реставрация, експониране и социализация.

Проучванията на селищния живот по долините на реките Струма и Места са изключително активни през годините, като на някои от обектите продължават и до днес (Хераклея Синтика, Никополис ад Нестум, Сандански и др.).

С идването на римляните през II-I в. пр.н.е. тези земи са включени в римската провинция Македония, което оставя отпечатък върху културното развитие на местното тракийско население. На мястото на стари тракийски селища, разположени на благоприятни места – край големи реки, топли минерални извори, оживени пътища и тържища, са основани градските центрове Никополис ад Нестум край с. Гърмен, античният град при днешния гр. Сандански, Хераклея Синтика при Рупите, Скаптопара при Благоевград, град Нейне при с. Долна Градешница (Дремсизова-Нелчинова, 1987). Градовете са планирани и застроявани по римските градоустройствени закони и изисквания. Създадена е гъста мрежа от крепости, разположени на важни стратегически места и пътища. Част от крепостите в района функционират като укрепени селища. Други изпълняват военностратегически функции като охрана на пътните артерии, чрез които е осигурявана връзка между селищата, контрол върху завладените земи и оживена търговска дейност. Главните пътища преминават именно по долините на реките Струма и Места, откъдето се отклоняват и други пътища. Археологическите проучвания свидетелстват, че основните развивани занаяти са земеделие, железодобив, керамично производство, търговия. В периода на ранното християнство (IV-VI в.) с налагането на новата религия се променя културният облик на градовете и селищата, в които християнският храм се превръща в основен акцент.

В подножието на северните склонове на Рила е изграден военният лагер, впоследствие и селище Германея. Неговото стратегическо местоположение се определя от пресичането на два важни пътя: Пауталия – Филипопол и пътя от Сердика по долината на р. Струма, който свързва Диагоналния път и Via Egnatia (Стайкова-Александрова, Стайкова, 2003). Във връзка с железодобива, който е най-важният момент в историята на Самоков през всички исторически епохи, в римско и късноримско време се появяват множество крепости, свързани с това производство и с опазването на суровината. Те опасват Самоковското поле, където става организацията на производството и защитата на суровината. Най-из-

вестната и най-важна от тези крепости е Шишманово кале. Стратегическо е мястото и на крепостта Цари Мали град, съобразено с възможността за наблюдение на котловината и защита на нейната западна част. Възникналото селище е съобразено с минералните извори в подножието, рудните залежи в целия район и кръстопътното разположение спрямо два антични пътя. Крепостта се намира в близост до древния военен, търговски и съобщителен път от Рим през Аквилея, Рагуза, Скупи, Пауталия, Германея, Филипопол, Константинопол, както и до трудно достъпния, но най-пряк път към Македония. Стратегическо значение е имала и крепостта Стенос, разположена в седловината между средногорските ридове. През Античността тук е изграден граничен тракийски пункт като преграда между провинциите Тракия и Дакия. Важността на прохода Траянови врата, носещ в древността името Суки, се определя от преминаващия от тук главен път, пресичащ Балканския полуостров диагонално, от Белград до Константинопол – Виа Диагоналис. Древните римляни изграждат в прохода мрежа от укрепления – отбранителни пунктове за охрана, които да възпират враговете, нахлуващи в границите на империята. Важна част от тази охранителна система е крепост Стенос, изградена върху възвишение, даващо отлична възможност за наблюдение на целия район наоколо.

Разглежданите недвижими ценности представляват разнообразни по вид обекти – градски центрове и селища, крепости, вили, базилики, бани, гробни съоръжения и др., които представят характерни особености на провинциално-римския живот, култура и архитектура в района на изследване (табл. 2).

При преобладаваща част от обектите археологическите им структури са с различна степен на съхраненост в отделните участъци. Във всички обекти са налични структури със средна степен на съхраненост. На база целостта и запазения обем на структурите състоянието на обектите може да се определи като средно задоволително, като се открояват едва пет обекта с по-добро състояние. Разнообразието от находки, сред които мозайки, статуи, монети и различни предмети на бита, е индикация за значението на отделните обекти в рамките на разглеждания период и за тяхната научна стойност. Това се потвърждава и от факта, че 10 от археологическите ценности са с категория национално значение. Обектите са носители на богата информация за различни исторически периоди, което се потвърждава и от хронологическото им развитие. Използването на недвижимите археологически ценности в дълги периоди от време и унаследяването им в различните епохи свидетелства както за значимостта им в миналото, така и за високата им културна стойност днес, основаваща се на възможността за добиване на широки познания. Чрез тези многопластови обекти могат да бъдат презентирани различните исторически периоди, а римската епоха заема изключително важно място.

Разнообразието от типове обекти и разкрити археологически структури, степента им на съхраненост, природните специфики на територията, в която са разположени, и разкритите находки свидетелстват за висока експозиционна стойност на отделните недвижими римски археологически обекти в Рило-Пиринския туристически район. Изведените особености на недвижимите ценности утвърждават общата висока атрактивност на римското наследство и като ресурс за туризъм. На база на проучените обекти се определят няколко основни тематични линии в отделни части от района, които могат да бъдат проследени и презентирани – крепостна мрежа, селищен живот, римски терми, ранно християнство.

Таблица 2.

Римско археологическо наследство в туристически район Рила-Пирин

Име, вид иместоположение на обекта	Датировка	Археологическо описание	Находки
Ситан кале **; * (кре- пост); Възв. Калята в подножие- то на Пирин, гр. Банско, общ. Банско	V-I пр.Хр.; II-III в.; IV-VI в.; XII-XIV в.; XV-XVII в.	Разположение - на високо възвиш. със стръмни склонове от всички страни, с трапецовидна форма. Състои се от: цитадела с многоъгълна отбр. кула и две кръгли отбранителни кули в СЗ и СИ ъгъл. Разкрити са канали за вода при двете кули; основи на постройки.	Керамични съдове, метален накит, монета, прозрачно стъкло, тухли, керемиди
Крепост *, **, *; Местност „Св. Никола“, гр. Банско, общ. Банско	III в. пр.Хр. – XVIII в. сл.Хр.	Състои се от: цитадела, стражева кула и помещения с различни функции. Разкрити са основи на каменни зидове от постройки и съоръжения, заобиколени от креп. стена, очертаваща пространство от ок. 6 дка с вътрешния град, извън креп. зидове се предполага, че големината на селището е ок. 25-30 дка.	Керам. съдове, тегули от покрив, тегести за стан, жел. предмети, накити, стъклени фрагменти, монети
Момина кула **, * (кре- пост); Възвишение Момина кула, с. Кремен, общ. Банско	II-VI в.; XII-XIV в.	Разположение - на възвиш. на десния бряг на р. Места с отвесни скални склонове от С, И и Ю – за естествена защита; заградена само от З, с порта вероятно дървена и обкована с желязо; запазени гнезда на залостващия я механизъм; естествено защитен вход от голяма отвесна скала; останки от бойна пътека, бойници и зъбери.	Керамични съдове, тухли
Късноантична сграда **, *; (Единична постройка); с. Дренково, общ. Благоевград	нач. IV-X в	План - почти квадратна с полукръгли отбранителни бойни кули, най-малко двуетажна, водоснабдена, канализирана и с парно отопление; малък квадратбургий с функция да охранява пътя за Пауталия. Разкрити са кухненско и стоп. складово помещение с цели съдове с овъглени храни; винарна, градена от печени тухли, измазани с хидрофобна мазилка водонепропусклива. Според изследователите страдата е център за производство на вино.	Съдове, керемиди, тухли

Чукага ★, ★★; * (крепост); Възвишение Чукага, с. Зелен дол, общ. Благоевград	V хил.; XVI-I в. пр. Хр.; I-IV в.; IV-VI в.; X-XIII в.	План - издължена правоъгълна форма; по една U-образна отбр. кула на двете дълги стени. Изцяло е очертана южната креп. стена; последени са зап., изт. и сев. креп. стени; две правоъгълни помещения на юж. стена; правоъгълна отбр. кула на сев. креп. стена; 3 стъпала на стълбата, водеща към горните етажи на кулата и бойната пътека на креп. стена.	Керамични съдове, керемиди
Ант. селище ★★, ★★★; * АМ Струма, между с. Покровник и с. Зелен дол, общ. Благоевград	II-VI в.	Разкрити са пещи за керамика; римска фамилна гробница с широк двор ок. 1 дка и централна сграда с гробно-възпоменателни функции, с две гробни камери, в еднага погребение на мъж, предверие и стълби; римска вила с над 40 помещения - баня, два вътрешни и два външни двора; пещи; раннохристиянска едноапсидна, еднокорабна църква.	Керамична тежест, керамични съдове, керемиди, монети, тухли
Никополис ад Нестум ★★, ★★★; ** (град); с. Гърмен, общ. Гърмен	II-VI в.; IX-XIII в.	Основан 106 г. от имп. Траян. Разкрити са: южната креп. стена с порта и 2 почти квадратни кули, 4 кръгли кули; голяма част от изт. и зап. креп. стена с 1 U-образна кула на и 1 правоъгълна; банска постройка - терми с характерна за епохата планова схема - аподитериум (съблекалня), фригидариум (студен басейн), калдариум (горещ басейн); отопл. инсталация хипокауст, 3 магазина и общ. тоалетна; богато перистилно жилище с мраморна колонада и покрит портик.	Керамична лампа, тежест, водопроводни тръби, съдове, керемиди, метално конско снаряжение, монети, стъклен съд, тухли
Градището ★★, **,* (крепост) с. Дъбница, общ. Гърмен	I-XV в.	Оградена е с 2 крепостни стени, вътр. стена огражда цитаделата. Извън тях се намира подградието (за обикновеното население). От укреплението са запазени части от външните креп. стени с размери до 4 м. Разкрито е водохранилище, преустроено в параклис. В Античността обектът е бил втори по големина в ЮЗ България след Никополис ад Нестум. Под крепостта е запазен римски път.	Керамика, керамична тръби

Хераклея Синтика **; ***; ** (град); Местност Кожух, с. Рупите, общ. Петрич	IV пр.Хр.– V в.	Основан от Филип II Македонски в ср. IV пр.Хр., център на Средна Струма в продължение на ок. 800 г. От II в. пр.Хр. – под римска власт. Разкрити са част от центр. площад с гражданска базилика, търг. и религиозни верижни помещения, стълбища към кварталите по хълма, голяма общ. сграда, преобразувана по-късно в раннохрист. базилика, пешеходна зона (ареа) с каменни платформи; жил. сгради, занаятчийски квартал, части от канализационна мрежа; две представителни стълбища, части от богато украсен фронтан и различни архит. елементи; част от трасето на римската креп. стена.	Мраморни статуи, архит. детайли, керамични съдове, монети, метални оръдия, теракота, маски
Античен град **, ***; ** базилики; гр. Сандански, общ. Сандански	IV–VI в.	Разкрити са Епископска базилика с баптистерий, богата худ. украса и мраморна декорация; базилика на еп. Йоан с многоцветни мозайки; раннохристиянски к-кс с трикорабна базилика от ср. IV в. с нартекс и атрий, част от антична улица кардо максимус, помещения на север от базиликата, антични гробници.	Мозайки, архит. елементи
Базилика *, **, *; с. Микрево, общ. Струмляни	I хил. пр.Хр. IV в.; IV–VI в.	Свързана с историята на ранното християнство, трикорабна епископска базилика с баптистерий. Разкрити са басейн, вътр. двор - атриум (за ритуално измиване), нартекс, амвон, наос и всички елементи от тази епоха, както и запазени мозайки. По своето предназначение и функции е свързана с епископския духовен център Партикополис (Сандански).	Архит. елементи, мозайки, стъклени съдове, керамика
Късноантична крепост в м. „Св. Димитър“ *, **, ** (крепост); Възвишение „Св. Димитър“, гр. Хаджидимово, общ. Хаджидимово	XIV–XIII в.; XII–IX в.; IV–I в. пр.Хр.; IV–VI в.; XI–XIV в.	Площ - ок. 2 дка. Разположение - на стръмно възвишение близо до десния бряг на р. Места, охранявала пътя покрай реката. От С – дълбок врязан дол, от Ю – две крепостни стени: външна от Късната античност и вътрешна от Средновековието. Разкрити са полукръгли отбранителни кули в ЮИ край на стената и в средата на западната крепостна стена; останки от крепостна църква; останки от две помещения със складови функции, в едното са открити питоси.	Керамични съдове, керемиди, тухли

Калята *, **, ***, ** (крепост, селище) Възвишение Калята, гр. Якоруда, общ. Якоруда	IV хил.; XVI–X в.; III–I в. пр.Хр.; I–III в.; IV–VI в.; X–XIV в.	Разположение - на възв. с много стръмни и труднодостъпни склонове, от С е непристъпна. Зидовете са върху скалните ръбове. Разкрити са вътрешна и външна крепост; кула от сев. страна; в крепостта – жил. и стоп. сгради със складови помещения и вкопани долулуми.	Битови предмети, керамика, монети, метални находки
Германея *, **, ***, ***, ** (военен лагер); гр. Сапарева баня, общ. Сапарева баня	II - VI в.	Крепост с четириъгълна форма с четири порти, фланкирани с по две четириъгълни кули. Разкрити са части от правоъгълни сгради и помещения, масивни зидове, изт. и зап. порта на крепостта, засводена римска гробница.	Керамични и метални находки, архит. фрагменти, подова мозайка, оброчни плочки
Стенос **, ** (кастел); Местн. Марково кале, с. Долна Василица, общ. Костенец	кр. IV в. – кр. на VI в.	С правоъгълна форма с една триъгълна кула от югоизток и две петъгълни островърхи кули, фланкиращи портата от северозапад; потерни и тунел до рекага за снабдяване с вода и бягство; аркада, заобикаляща вътрешния двор от всички страни. Градеж - смесена техника с пояси от 5 реда тухли.	Керамични съдове, керемиди, монета, стъклен съд, тухли, долулуми, животински кости
Цари Мали град*, **, **; (крепост); с. Белчин, общ. Самоков	VIII–V в. пр.Хр.; III – ср. IV в; 60-те на IV–VI в.	Площ - I ha, оградена от крепостната стена. От III в. - оградна стена от дървени колове и плет, обмазана с глина; от IV в. - каменна креп. стена, разделена с няколко кули; от VI в. - прерадната северна креп. стена с две мощни ъглови правоъгълни кули и креп. порта Разкрити са езическо светилище и СЗ кула.	Монети, накити, стрели и части от въоръжение, инстр., керамика, архит. детайли
Шишманово кале *, **, **; (крепост, селище) Шишманов рид, с. Доспей, общ. Самоков	V–I в. пр.Хр.; I–III в.; IV–VI в.; XI–XIV в.	Площ - ок. 25 дка. Състои се от подградие, същински град, ограден с креп. стени и цитадела. Разкрити са две раннохристиянски църкви (№1 в подградие, №2 - еднокорабна базилика на възвишението, СЗ извън креп. стени вероятно епископско седалище); креп. стени, отбр. кула, стол., складови и жил. постройки и улици.	Каменни архит. детайли, керамични съдове

Степен на съхраненост: *ниска; **средна; *** висока
Категория недвижими културни ценности: * местно значение; ** национално значение

Източници: Димитрова-Милчева, 2002; Александрова, Стайкова, 2003; Петков, Ценова, 2005; Божинова, 2008, 2020; Баряков, 2014, 2018, 2019; Стайкова-Величкова, 2016; Хаджиангелов, 2016 а), 2016 б); Цветков, 2016, 2020, 2021; Комитова, 2018, 2019; Чолаков, 2021 а), 2021 б);

АНАЛИЗ НА АКТУАЛНОТО СЪСТОЯНИЕ НА НЕДВИЖИМИТЕ РИМСКИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ЦЕННОСТИ КАТО ОБЕКТИ ЗА ТУРИЗЪМ

В резултат от събраната информация на терен и по литературни източници, организирана в Табл. 3 и коментирана по определените по-горе аспекти, е анализирано актуалното състояние на недвижимите римски археологически ценности като обекти за туризъм. Анализът разкрива туристическата им пригодност и степен на усвоеност за целите на туризма, което е необходима стъпка при извеждане на възможностите за развитие на културен туризъм.

Прегледът на недвижимите археологически ценности в района показва наличието на сериозен туристически ресурс, усвоен в различна степен в отделните общини, който може да бъде разработван и използван при създаването на разнообразни туристически продукти. Прави впечатление сравнително големият брой реализирани проекти³ насочени към създаване на туристически атракции и развитие на туризма, именно на основата на археологическите ценности. При 9 от обектите са осъществени дейности по социализация, които в различна степен отговарят на заложените цели за превръщането им в атракции, популяризирането на района и развитието на туризма. Доминиращи остават ценностите, които въпреки реализираните проекти остават неразпознаваеми, обект на единични туристически посещения, чиито потенциал не е разгърнат в пълна степен.

Като утвърдени туристически атракции се открояват Никополис ад Нестум, Археологически парк Сандански, Цари Мали град и крепост Стенос (табл. 3).

Това са обектите, при които туристическият потенциал е реализиран най-успешно и съответно привличат най-голям туристически интерес. При два от тях, Никополис ад Нестум и Стенос, се отчита необходимост от подобряване на инфраструктурата (техническата и информационната) с цел повишаване на атрактивността им. Друг проблемен момент са реализираните консервационно-реставрационни дейности при крепост Стенос, които срещат неодобрение-

---

³ 1. Никополис ад Нестум - „Градът на победата до Места - възстановяване и поддържане на обект на културно наследство” (2008 г.) и „Реставрация, консервация и социализация на късно античен град Никополис ад Нестум“ (2013 г.).

2. Археологически парк Сандански - „Сандански – зората на ранното християнство“ (2015 г.).

3. Цари Мали Град - „Реставрация, консервация, социализация и експониране на късноантична крепост с църковен ансамбъл и оброк Цари Мали град” (2013 г.).

4. Крепост Стенос - „Развитие на културното наследство на община Костенец чрез възстановяване и популяризиране на крепостта „Стенос“ при прохода Траянови врата“ (2015 г.).

5. Археологически комплекс „Св. Никола“ и крепостта Ситан кале - „Банско - кръстопът на цивилизациите“ (2013 г.).

6. Късноантична крепост в м. Св. Димитър, Хаджидимово - „Създаване на интегриран продукт на културния туризъм чрез развитие на културно – историческите паметници и човешките ресурси в Община Хаджидимово“ (2008 г.).

7. Късноантична сграда при с. Дренково - „Консервация и реставрация на археологически обект: „Късноантична сграда - с. Дренково“ и превръщането му в завършен туристически продукт“ (2008 г.) и „Долината на Струма“ (2015 г.).

8. Калята, Якоруда - „Средновековна Якоруда. На пътя на дървесината, катрана, виното!“ (2007 г.).

Таблица 3.

Съвременно състояние на недвижимите римски археологически ценности като обекти за туризъм

Обекти	Специализирана намеса	Инфраструктура на обекта:				Обслужване		Реклама
		за опазване на обекта	за основна дейност	сългстваща туристическа	техническа	информационна	услуги	
1. Социализирани недвижими археологически обекти								
- Обекти с входна такса								
Никополис ад Нестум	Консервация, реставрация	Охранителни и преградни съоръжения, алейна мрежа	Каса	-	Паркинг, осветителна с-ма, санитарни помещения	Инф. и указателни табели	Беседа, вкл. и на чужд език; атракц. влакче; стрелба с лък; облекла от рим. епоха	100 НТО* РТА**; сайт на музей и община
Археологически парк Сандански	Консервация, реставрация	Охранителни и преградни съоръжения, алейна мрежа	Каса, самостоятелна експозиция	Търг. обекти и заведения в централна градска среда	Общ. платен паркинг; осв. с-ма, санитарни помещения	Инф. и указателни табели	Беседа, вкл. и на чужд език	100 НТО РТА; Сайтове – собствен, на музей и община
Цари Мали Град	Консервация, реставрация	Охранителни и преградни съоръжения, алейна мрежа	Самост. експозиция с находки от археолог. проучвания	Заведения за хранене, питейни заведения и търг. обекти	Паркинг, фуникуляр; зона за отдих, съор. за спорт на открито	Инф. и указателни табели	Беседа, вкл. и на чужд език	100 НТО РТА; Сайтове – собствен, на музей и община

Стенос	Консервация, реставрация	Охранителни съоръжения, преградни съоръжения, алейна мрежа	Тур. инф. център с експозиционна и прожекционна зала	Вендинг машина	Паркинг, осв. с-ма; хим. тоалетна; мес-та за отдих	Инф. и указат. табели	Беседа, вкл. и на чужд език	Тематичен фестивал, (2018, 2019 г.)	100 НТО; РТА; сайт на община
- Обекти без входна такса									
Археологически комплекс „Св. Никола“	Консервация, реставрация	Тур. пътеки със стъпала и обезопасителни парапети	-	-	Кътове за отдих и почивка	Инф. (двуезични) и указат. табели	-	-	РТА; сайтове на община и хотели
Крепост Ситан кале	Консервация, реставрация	Тур. пътеки със стъпала и обезопасителни парапети	-	-	Кътове за отдих и почивка	Инф. (двуезични) и указат. табели	-	-	РТА; сайтове на община и хотели
Късноантична крепост в м. „Св.Димитър“, Хаджидимово	Консервация, реставрация	Защитни покрития на част от структурите, алея за придвижване	-	-	Паркинг; места за отдих и почивка	Инф. табели – част от тях изпечелени	-	-	-
- Обекти, които временно не са в експлоатация									
Късноантична сграда при с. Дренково	Консервация, реставрация	Ограда и заключен	2 фургона -изоставени	-	Липсва	Указателни табели	-	-	Табела в с. Зелен дол; сайт на музей

Археологически парк до АМ Струма	Консервация, реставрация	Ограда и защита; защитни покрития на алеи за придвижване	-	Паркинг, места за отдих	Двуезични инф. табели	-	Сайт на музей
2. Археологически обекти в процес на проучване							
<i>- с входна такса</i>							
Хераклея Синтика	Консервация	Импровизирани алеи между археол. структури	Импровизирана експозиция с архит. фрагменти	Паркинг	Двуезични инф. табла и указат. табели	Беседа, вкл. и на чужд език	100 НТО РТА; сайт на музей и Archaeologica bulgarica
<i>- със свободен достъп</i>							
Крепост Чукага, с. Зелен дол	Консервация	-	-	-	-	-	Табела със забележ. в района
Крепост Калята, Якоруда	Консервация	-	-	-	2 табели с името на проекта за социализация	-	Сайт на община
Крепост Градището, Дъбница	Защитно покритие	-	-	-	-	-	-
Базилика край с. Микрово	Консервация	-	-	-	Указат. табели	-	РТА

3. Прочувени/частично прочувени обекти, които са частично експонирани									
Крепост „Шилсманово кале“	Консервация	Импр. алеи между археолог. структури	-	-	-	Инф. и указателни табели	-	-	РГА; сайт на музей
Германея	Консервация, реставрация	-	Експозиция при гробница в х-л „Релак-централна са“, архит. градска фрагменти в двора на ц-ва „Св. Никола“	Търг. обекти и заведения в централна градска среда	Градски паркинг	-	-	-	РГА - Западна порта
Крепост Момина кула	-	-	-	-	-	Насочващи табели	-	-	Тур. сайтове

*100 НТО – 100 Национални туристически обекта, ** РГА - Регистър на туристическите атракции
Източници: собствено теренно проучване, АКБ

то на част от специалистите. То е породено от допуснати увреждания на оригиналните структури, загуба на автентичност и отличителни характеристики (Йорданова, 2015). Макар подобни дискусии да се водят и за реставрациите на Цари Мали град, крепостта се очертава като изключително популярна забележителност сред различни групи туристи, най-вече заради близостта до София и създадените условия за прекарване на свободното време. Природната среда, инфраструктурата, предлаганите услуги и атракции на обекта го утвърждават едновременно и като историческа атракция, и като социално пространство, подходящо за разходка и прекарване на свободното време. Разположението на Никополис ад Нестум, голямата му площ и обособените алеи също предполагат възможност за приятна разходка по време на обиколката на руините и прекарване на по-дълго време в границите на обекта. Продължаващите археологически проучвания на Никополис ад Нестум и Цари Мали град разкриват възможност за експониране на нови участъци, а наблюдаването на археологически разкопки на място придава допълнителна атрактивност на обектите. Като нереализиран потенциал могат да се разглеждат и проучените и видими на терен без специализирана намеса, но достъпни за посещения археологически структури (гробници), разположени в централната градска част на Сандански. При подходящо интегриране в градската среда и социализация разкритите структури са подходящи обекти за превръщане в допълнителни атракции, чрез които да се разшири Археологическият парк. Те са възможност за разнообразяване на туристическото предлагане чрез включването им в културно-туристически продукти, които да утвърдят облика на града като културно-археологически туристически център.

Като един от най-популярните археологически обекти в страната и водеща туристическа атракция в района през последните години се налага и Хераклея Синтика (табл. 3). Археологическите проучвания и разкрития на обекта, които могат да се наблюдават както на място, така и виртуално на сайта на *Archaeologia Bulgarica*, предизвикват изключително голям туристически интерес. Въпреки че до момента липсва проект за социализация, а условията за неговото посещение са по-скоро полеви, античният град има изключително висока посещаемост, резултат и от разположението му в непосредствена близост до Рупите. Големият му потенциал като туристическа атракция и възможностите за бъдещото му развитие се определят от продължаващите разкопки, податките и очакванията за нови сериозни разкрития, средата, в която се намира, голямата му територия и високият интерес към него.

Предимно непознати за туристите са археологическият комплекс „Св. Никола“, крепостта Ситан кале и късноантичната крепост в местността „Св. Димитър“, Хаджидимово (табл. 3). Тези три обекта, които въпреки реализираните дейности по социализацията им, все още не са утвърдени като разпознаваеми туристически атракции. Обектите в района на Банско са разработени като приятни места за разходка в гористи местности в Пирин, но все още не са сред популярните местни забележителности. Експонираните структури в Хаджидимово са познати предимно на местните жители най-вече като място за прекарване на свободното време. И при трите обекта се наблюдава необходимост от по-добра поддръжка и по-сериозно популяризиране, чрез което да се увеличи туристическият интерес към тях.

Като потенциални обекти за туризъм могат да се разглеждат вече социализираните, които се очаква да бъдат отворени за посещения; тези в процес на проучване и частично социализираните със свободен достъп. Реализирането на туристическия потенциал на обектите в разкопки (крепост Чуката при с. Зелен дол, Калята при Якоруда, крепост Градището при с. Дъбница, базилика край с. Микрево) е свързано с осъществяване на реставрационно-консервационни дейности, експониране и социализация след приключване на археологическите проучвания, заявени като амбиция от страна на местните власти. Туристическият потенциал на отделните обекти се крие както във високата им научна стойност, така и в съхранените археологически структури и местоположението им.

Макар и социализирани, достъпът до късноантичната сграда в Дренково и Археологическия парк до магистрала Струма е ограничен като в момента единствено могат да бъдат наблюдавани през загражденията (табл. 3). Наложително е предприемането на дейности от страна на община Благоевград, свързани с подобряване на инфраструктурата, както и осигуряването на екскурзоводи и охрана, необходими за отварянето и функционирането на обектите като туристически. Обектът, който се очаква да предизвика най-голям интерес, е Археологическият парк до магистрала Струма. Това се дължи както на медийния шум покрай разкопките и недоволството от унищожаването на археологическите структури, така и от последвалото преместване на част от античните сгради и оформянето на обособена зона за експонирането им в границите на сервитута на магистралата. Този комплекс от римската епоха се превръща в първия музей *in situ*, открит по трасето на новостроящите се магистрали, като са засвидетелствани амбиции и намерения от страна на местните власти за превръщането му в популярна туристическа атракция. Самото му местоположение е предпоставка за постоянен туристопоток, а реализирането на потенциала на обекта зависи от начина, по който общината ще изпълни предвидените дейности по доизграждане на инфраструктурата и ще организира функционирането на туристическата атракция.

Частично социализираните обекти със свободен достъп (Германея, крепост Шишманово кале, крепост Момина кула) са още една група, която разкрива нереализирания напълно потенциал на археологическото наследство в района. Те се нуждаят от по-сериозна поддръжка, популяризиране и атрактивно презентирание.

В резултат от анализа на състоянието на недвижимите археологически ценности от римската епоха и тяхната социализация са изведени някои основни положителни и негативни тенденции при използването на този тип обекти за целите на туризма.

Като положителна тенденция може да се изведе инициативата на местните общини за реализиране на проекти, насочени към консервация, реставрация и експониране на недвижимите ценности, превръщането им в туристически атракции и създаването на конкурентноспособни туристически продукти. Чрез тях се търсят възможности за повишаване привлекателността и атрактивността на туристическото предлагане в отделните общини. Осъществяването на подобни проекти е предпоставка за популяризиране на местното културно наследство като същевременно е начин за осигуряване на защита и опазване на археологическите ценности.

Същевременно за обектите, оставени на свободен достъп след приключване на проектите, именно поддържането и съхраняването на целостта на археологическите структури и изградената прилежаща инфраструктура се оказват недостатъчно ефективни. Под съмнение остава и капацитетът на общините да стопанисват, управляват, поддържат и опазват подобен тип туристически атракции. Към този проблем насочва състоянието на част от посетените обекти в Дренково, Сапарева баня, Хаджидимово, както и крепостите Ситан кале и Археологически комплекс „Св. Никола.

Въпреки осъществените дейности по социализация голяма част от обектите не са достатъчно популярни и разпознаваеми, като потенциалът им не се използва и реализира пълноценно (Ситан кале, Археологически комплекс „Св. Никола“, Германея, крепост в Хаджидимово, антична сграда в Дренково). Констатира се ниско общо равнище на туристическия маркетинг по отношение на археологическите ценности. Към момента състоянието им, свързано с инфраструктурната обезпеченост и атрактивност, насочва, че самостоятелно те не биха представлявали значителен актив за културния туризъм. На този етап са по-подходящи като допълващ актив за традиционно развиваните видове туризъм в района.

Друг съществен и противоречив момент, който трябва да бъде отчетен в резултат от реализирането на проектите за социализация на този тип ценности, е качеството на реставрациите. През последните години в научните среди широко се обсъжда въпросът за автентичността на паметниците и хипотетичните им възстановки. Една част от изследователите са на мнение, че археологическите паметници трябва да бъдат реконструирани, като се основават на археологически проучвания, аналогии с други сходни обекти и различни изображения (Хаджиангелов, 2015). Примери за възстановени обекти в района на изследване са крепостите при с. Белчин (Цари Мали град) и Стенос. Същевременно въпросните възстановки поражда редица дискусии – доколко тези познания дават реална представа за паметника и дали тези хипотетични реконструкции запазват или увреждат и обезличават ценностите. Дали подменят информацията, поради което структурите губят своята автентичност и историчност, които следва да бъдат водещи при експонирането и презентирането им. Ето защо част от експертите се обявяват твърдо за запазване на автентичността на културните паметници, която определят за водеща при експонирането и която не трябва да се пренебрегва заради естетическия вид на паметника. Реставрациите и реконструкциите не бива да се извършват за сметка на оригиналните градежи и автентичността на археологическите структури. Съвременните технологии за визуализация са подходящо средство за подсилване на експозиционните качества на запазените археологически останки особено там, където структурите са съхранени в по-малка степен. Подобряване на презентирането на римските археологически обекти и улесняване на възприемането им може да бъде постигнато чрез използване на модерни технологии и изграждане на допълнителни съоръжения и постройки в рамките на обектите (експозиционни зали, информационен център и др.), които обаче не трябва да нарушават целостта им или да влияят върху тяхната автентичност.

Реализирането на проектите трябва да бъде съобразено със състоянието и спецификите на ценностите, както и с околната среда. Необходима е ясна визия

за това как най-добре да се съхранят и презентират археологическите структури, съобразено и с пазарния сегмент, към който ще са насочени впоследствие. От важно значение за правилния подбор на археологически атракции за включване в определени продукти е ясното разграничаване на отделните категориите – археологически обект, парк, музей на открито, комплекс, резерват. Създаването на подобни атракции трябва да е съобразено с общоприети условия и критерии, които недвусмислено да насочват към състоянието и услугите, които са определящи за всяка една категория.

АНАЛИЗ НА ТЕРИТОРИАЛНОТО РАЗПОЛОЖЕНИЕ И ДОСТЪПНОСТ НА НЕДВИЖИМИТЕ РИМСКИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ

Разположението на археологическите обекти, анализирани в настоящото изследване, може да се обобщи по следния начин –по-голямата част от тях са по долините на реките Струма (Късноантична сграда при с. Дренково, Крепост Чуката при с. Зелен дол, Археологически парк до магистрала Струма, Археологически парк Сандански, базилика край с. Микрево, Хераклея Синтика) и Места (Никополис ад Нестум, крепост при с. Дъбница, крепост в м. „Св. Димитър“, Ситан кале, Археологически комплекс „Св. Никола“, крепост Момина кула); по Клисурски проход, между северните склонове на Рила и Верила (Германея, Цари Мали град, крепост Шишманово кале) и между средногорските ридове (крепост Стенос). Разположението на обектите следва основните пътни артерии в района (магистрала Струма с продължаващ първокласен път до Кулата и второкласни Симитли–Банско–Гоце Делчев–ГКПП Илинден, Симитли–Разлог–Юндола, Дупница–Самоков–Костенец, вкл. третокласни и общински пътища до отделните обекти). Унаследените римски пътища, използвани за придвижване и търговия в миналото, благоприятстват съвременната транспортна достъпност до античните обекти, разположени по протежението им, като дават възможност за развитие на туризъм.

Местоположението на обектите - няколко обекта в границите на една община и обекти, разположени в различни общини (фиг. 1) предполага възможност за вътрешно и междубщинска интеграция и създаване на интегрирани туристически продукти. Наличието на две външни граници (с Гърция и Република Северна Македония) и изградените контролно-пропускателни пунктове са предпоставка за регионално сътрудничество в областта на туризма и създаване на трансгранични туристически продукти на основата на широко разпознаваемото на Балканите римско археологическо наследство.

Преобладаваща част от обектите са разположени в близост до населени места или в градски центрове. По-отдалечени са единствено крепостите Стенос, Ситан кале и Археологически комплекс „Св. Никола“. Обектите са достъпни с автомобилен и обществен транспорт. Изключение прави крепостта при Траянови врата, чието разположение не позволява достъп с обществен превоз. Местоположението на част от обектите в планинска гориста местност (Ситан кале, Археологически комплекс „Св. Никола“, крепост Момина кула, крепост Калята) е свързано с необходимостта от пешеходен преход до обектите.

Възможностите за комбинации между отделните недвижими римски археологически обекти в района е пряко зависимо от разположението им, особеностите на релефа и териториалната им отдалеченост един от друг. В зависимост от разстоянието помежду им, измерено в km, те са разделени в 9 групи. Групите са формирани на база отдалеченост на обектите през 25 km, както следва: до 25 km; 26–50 km; 51–75 km; 76–100 km; 101–125 km; 126–150 km; 151–175 km и над 175 km. По този начин ясно се открояват най-близките и най-отдалечените един от друг обекти в територията на изследване. По брой комбинации в низходящ ред резултатите са следните: 32 (76–100 km); 24 (51–75 km); 21 (101–125 km); 16 (126–150 km); 11 (до 25 km); по 8 (26–50 km), (151–175 km) и над 175 km. На база на резултатите могат да бъдат обособени 4 групи по отдалеченост на обектите: с голяма, средна, малка и много малка със следното процентно съотношение – 43,75 : 41,41 : 6,25 : 8,59 %. Тази не особено благоприятна отдалеченост между обектите в по-голямата си част изисква внимателно комбиниране при организиране на маршрути или друг вид интегрирани продукти. Предвид и планинския релеф на района, разработването на интегрирани продукти ще е целесъобразно при много малка и малка отдалеченост.

ВЪЗМОЖНОСТ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ, ОСНОВАН НА НЕДВИЖИМО РИМСКО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Възможностите за развитие на туризъм, основан на римско археологическо наследство, се свързват, от една страна, с наличието на подходящ ресурс – голям брой разнообразни по вид, атрактивни, достъпни и видими на терен недвижими ценности с висока научна и експозиционна стойност, а от друга – с археологическите проучвания и местната инициатива за социализация на недвижимите археологически ценности. Засвидетелстваните опити за превръщане на отделни археологически обекти в туристически атракции чрез изпълнение на проекти е показателно за припознаването на археологическото наследство като ресурс със значителен потенциал. Същевременно спорните резултати от реализираните проекти насочват към заключението, че е необходимо преосмисляне на подхода и дейностите.

В резултат на направените анализи на римското археологическо наследство като ресурс за туризъм, на състоянието и функционирането на недвижимите ценности като обекти за туризъм и на териториално разположение и достъпност са изведени потенциални възможности за използване на римското наследство за целите на културния туризъм. Те се отнасят до развитие на културен туризъм в две насоки: а) културен туризъм, основан само на недвижимите римски археологически обекти в границите на туристическия район Рила-Пирин; б) на културен туризъм, при който недвижимото римско археологическо наследство е в съчетание с други антропогенни и природни забележителности в туристическия район.

➤ **Културен туризъм, основан само на недвижимото римско археологическо наследство в границите на туристическия район Рила-Пирин**

Предвид състоянието и атрактивността на недвижимите римски археологически ценности като ресурс и като обекти за туризъм се очертава необходимостта от интегрираното им предлагане. Разработени като отделни атракции, не всички обекти са в състояние да привличат голям туристически интерес. По-голяма перспектива следва да се търси именно в комбинираното им представяне, както и интегриране със средата, съответно с местните природни и антропогенни забележителности. По този начин в по-голяма степен ще се популяризират и отделните обекти. Това би носило и ползи за повече общини, тъй като самостоятелното разработване на отделни атракции се оказва недостатъчно ефективно.

В резултат от направените анализи на база особеностите на релефа и пътните артерии в района на първо място са обособени три основни направления (по р. Струма, по р. Места и по склоновете на Рила, Верила и Средна гора), в които са ситуирани всички обекти (табл. 4). В зависимост от отстоянията помежду им са разпределени и в групи, които представят възможните комбинации между най-близко разположените обекти. Въз основа на тези комбинации и на допълнителен анализ и комплексни оценки на обектите, които е необходимо да се направят на следващ етап, могат да се разработват конкретни интегрирани туристически продукти, които да се насочват към определени целеви пазари.

Таблица 4.

Разпределение на римските недвижими археологически обекти по направления, групи и общини

Направление/ група	Общини	Римски недвижими археологически обекти	
		водещ	съпътстващ/и
<i>По р. Струма</i>			
Група 1	Благоевград	Археологически парк до магистрала Струма	Късноантична сграда при с. Дренково; Крепост Чукаката, с. Зелен дол
Група 2	Петрич	Хераклея Синтика	
	Сандански	Археологически парк	
	Струмяни		Базилика край с. Микрево
<i>По р. Места</i>			
Група 1	Банско		Крепост Ситан кале; Археологически комплекс „Св. Никола“; Крепост Момина кула
	Гоце Делчев		Крепост Момина кула
	Якоруда		Крепост Калята, Якоруда
Група 2	Гърмен	Никополис ад Нестум	Градището в с. Дъбница
	Хаджидимово		Късноантична крепост в м. Св. Димитър
<i>По склоновете на Рила, Верила и Средна гора</i>			
Група 1	Самоков	Цари Мали град	Шишманово кале
	Сапарева баня		Германея
Група 2	Костенец	Стенос	

В така очертаните групи около основните археологически обекти, действащи туристически атракции, се ситуират и останалите. Единственото изключение е крепостта Стенос, която е доста по-отдалечена от другите. На разстояние до 100 km от нея са разположени единствено Шишманово кале, Цари Мали град и Германея. Комбинираното предлагане на обектите предоставя възможност чрез разпознаваемите вече археологически обекти от римската епоха да се насочи вниманието и към други, чиито потенциал все още не е напълно разгърнат. Териториалната близост предполага и възможността за включване на няколко близко разположени непопулярни обекти в общи продукти, което да повиши атрактивността им.

На второ място, видовото разнообразие на археологическите обекти в района на изследване позволява групирането им и около определена тематична линия. Предвид вида и функциите на представените недвижими ценности, като основни теми могат да се разглеждат крепостни съоръжения и охрана, селищен живот, римска архитектура, римска баня, ранно християнство. По този начин е възможно интегрираното презентизиране на повече обекти с цел доразвиване и допълване на определената тематична линия, където тя присъства.

На трето място, по-пълното разкриване на римската епоха и провинциално-римската култура е свързано с представяне и на движимото римско наследство. Това предполага и възможността за интеграция на недвижимите обекти с музеите и музейните сбирки в района на изследване, където са експонирани артефактите от отделните обекти.

➤ **Културен туризъм, при който недвижимото римско археологическо наследство е в съчетание с други антропогенни и природни забележителности в туристическия район**

Възможностите за диверсификация на туристическото предлагане и привличането на повече групи туристи с различни интереси е свързано с използването на различните видове туристически ресурси. Наличието на изключително разнообразие от природни и антропогенни забележителности и наложените традиционни видове туризъм в района е предпоставка за интегрирането им с недвижимите археологически обекти. По този начин римското археологическо наследство се популяризира като същевременно се превръща в допълнителна атракция към традиционно предлаганите туристически програми в различни курорти в района и към продуктите на други видове туризъм като планински, вело, СПА, винен, религиозен.

Наличието на недвижими археологически обекти в или в непосредствена близост до традиционни курорти (Сапарева баня, Банско, Добринище, Огняново, Сандански) е възможност за разнообразяване на престоя и разширяване на туристическото предлагане чрез предоставяне на допълнителни атракции, преживявания и кратки екскурзии до археологическите обекти. Това ще спомогне и тяхното популяризиране. Обекти, които могат да се разглеждат като допълнителни атракции към вече утвърдени туристически дестинации, са останките от античния град Германея в границите на съвременния курорт Сапарева баня, крепостта Шишманово кале, разположена непосредствено на главния

път от Самоков за Говедарци и крепостта Калята при Якоруда до Разлог и с. Баня. Чрез посещенията им се открива възможност за разнообразяване на традиционното предлагане в курортните селища и интегрирането на недвижимите археологически обекти в програмите на планинския, балнео и СПА туризъм. Експонирането и социализацията на отделни зони от римска Германея би дало нов туристически акцент на града. Социализацията и популяризирането на крепостите Шишманово кале и Калята би допринесло за развитието на интересни туристически забележителности, подходящи за попутни посещения, които да удължат престоя на туристите в района. Запазените недвижими археологически ценности предоставят допълнителни възможности за развитие на местния туризъм, разработването на нови атракции, които да обогатят традиционното предлагане, основано на минералните води в едно атрактивно съчетание на природа и култура.

Предвид разположението на част от обектите в планинска среда, посещението им е съчетано с пешеходна разходка. Ето защо те могат да бъдат не само цел на пътуването, но и отбивка в рамките на пешеходен или вело преход в планината (Ситан кале, археологически комплекс „Св. Никола, крепост Момина кула, Цари Мали град). По този начин се получава комбинирано практикуване на културно-познавателен, еко, планински и вело туризъм. Красивата природа и панорамните гледки, които се разкриват от обектите, ги правят изключително атрактивни за посещение, независимо от състоянието на археологическите структури, като на преден план може да излезе промотирането на емоционално преживяване и разходка сред природата.

Археологическите обекти са подходящи и за посещение в рамките и на различни програми на винен, селски и религиозен туризъм в района, поради близостта им до винарни, архитектурни резервати (Ковачевица, Лещен, Долен) и манастири (Рилски манастир, Роженски и др.), включвани в традиционно предлаганите туристически продукти в района. По този начин се придава по-голямо разнообразие и атрактивност на програмите като се разширява и туристическия сегмент, към който могат да се насочат.

Разположението на обектите в граничен район е предпоставка и за включването им в различни трансгранични продукти със забележителности от териториите на съседните държави, което да стимулира и сътрудничеството между страните в това направление.

На база на разгледаните възможни интеграции се очертават перспективи за организиране на специализирани археологически продукти и комбинирани туристически продукти, включващи римски археологически обекти, природни и антропогенни забележителности. Те могат да бъдат организирани в маршрути, придружаваща културна програма към ваканционен пакет, специализирана образователна програма (пътуващо училище и училище в музей). Според своята специализация продуктите могат да бъдат насочени към различни целеви групи – специалисти в областта на историята и археологията, любители с интерес към археологията и историята, учащи, индивидуални посетители, участници в обиколни (познавателни турове), туристи, практикуващи друг вид туризъм в района, потенциални чуждестранни туристи от трансграничните райони на Гърция и Република Северна Македония.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Археологическото наследство, в частност римското, представлява съществен елемент от културното наследство на туристически район Рила-Пирин, макар и не толкова популярно. Като ресурс за туризъм притежава значителен потенциал, който все още не е разгърнат напълно. Голямата концентрация на разнообразни недвижими римски археологически ценности с висока културна и експозиционна стойност е предпоставка за разглеждането му като потенциална дестинация за развитие на туризъм, основан и на римско археологическо наследство. Към това насочва и определянето на културно-историческия туризъм като разширена специализация на туристическия район Рила-Пирин. Извеждането на римското наследство като значим ресурс за туризъм разкрива нови алтернативи за туристическо предлагане в района, което да допълни традиционното представяне на района като дестинация за планински, религиозен и поклоннически, балнео, СПА и винен туризъм. Чрез популяризиране на римското наследство се поставя нов акцент в туристическото предлагане в района, който умело може да се интегрира във всички останали форми на туризъм.

На база на анализите в изследването са проследени две възможности за развитие на културен туризъм на основата на недвижимото римско археологическо наследство – като самостоятелен интегриран туристически продукт и като тематично интегриран културен елемент в туристически продукт. Тези възможности могат да бъдат допълнени и развити в по-голяма степен при извършването на комплексна оценка на обектите, в.ч. и на общините като среда за туризъм, и на музеите с позиционирано движимото римско археологическо наследство, с помощта на подбрани критерии и индикатори за оценка, които в дълбочина да разкрият спецификите на разглежданите обекти. По този начин най-категорично ще се определят начините за включване на римското археологическо наследство в различни туристически продукти в Рило-Пиринския туристически район.

Благодарности

Представеното изследване е по проект „Оценка на недвижимото римско археологическо наследство в туристически район Рила-Пирин като ресурс за туризъм и готовност за включване в туристически продукти“, финансиран по Национална програма „Млади учени и пост-докторанти“ на Министерство на науката и образованието.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева, С.** 2014. Археологическото наследство - потенциал за развитието на културния туризъм. - Историко-археологически туризъм. Наследство с перспективи. Варна, с. 83-94/ Aleksieva, S. 2014. Archaeological heritage - potential for developing cultural tourism - Historic- archaeological tourism. Heritage and perspectives. Varna, pp. 83-94. .
- Баряков, В.** 2014. Рег. карта № 1940071/Археологическа карта на България / Baryakov, B. 2014. Reg. card № 1940071/ Archaeological map of Bulgaria

- Баряков, В.** 2018. Рег. карта №1940023/Археологическа карта на България / Baryakov, V. 2018. Reg. card №1940023/ Archaeological map of Bulgaria
- Баряков, В.** 2019. Рег. карта № 1940011/Археологическа карта на България / Baryakov, V. 2019. Reg. card №1940011/ Archaeological map of Bulgaria
- Божинава, Ю.** 2008. Късноантична сграда в м. Градище при с. Дренково, община Благоевград. - АОР през 2007, 447-449. / Bozhinova, Y. 2008. Late antique building in Gradishte near Drenkovo village, Blagoevgrad municipality. - ADE in 2007, pp. 447-449.
- Божинава, Ю.** 2020. Рег. карта № 1930031/Археологическа карта на България / Bozhinova, Y. 2020. Reg. card № 1930031 /Archaeological map of Bulgaria
- Величков, Ж.** 2016. Рег. карта №6520100/Археологическа карта на България/ Velichov, Zh. 2016. Reg. card №6520100 /Archaeological map of Bulgaria
- Димитрова-Милчева, Ал.** 2002. Сандански (Свети Врач). - В: Римски и ранновизантийски градове. Т. 1, Иврай, С., с. 269-294. / Dimitrova-Miltcheva, Al. 2002. Sandanski Sveti Vrach). - In: Roman and Early Byzantine cities in Bulgaria, V.1, Ivrai, Sofia., pp. 269-294. (Bg).
- Дремсизова-Нелчинова, Цв.** 1987. Археологически паметници в Благоевградски окръг, НИПК-София, с. 22-26. / Dremiszova-Nelchinova, Tzv.1987. Archaeological monuments in Blagoevgrad district, NIMC - Sofia, pp.22-26. (Bg).
- Йорданова, Л.** 2015. Изгубеният шанс Стенос.
https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2015/08/14/2591088_izgubeniiaat_shans_stenos/# (посетен на 15.05.2021) / Yordanova, L. 2015. Lost chance Stenos.
https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2015/08/14/2591088_izgubeniiaat_shans_stenos/# (visited 15.05.2021)
- Комитова, Цв.** 2019. Антична и средновековна крепост в землището на с. Зелен дол, общ. Благоевград. -АОР през 2018, 544-546. / Komitova, Tzv. 2019. Antique and medieval fortress near Zeledon dol village, Blagoevgrad Municipality - ADE in 2018, pp. 544-546
- Комитова, Цв.** 2020. Късноантична и средновековна крепост в землището на с. Зелен дол, общ. Благоевград. - АОР през 2019, 862-866. / Komitova, Tzv. 2020. Late antique fortress at Zelen dol, Blagoevgrad region - ADE in 2019, pp.862-866
- Петков, В., С. Ценова.** 2005. Археологически проучвания на обект „Епископска базилика“ при с. Микрево. -АОР през 2004, 207. / Petkov, V., S. Tzenova. 2005. Archaeological excavations of Episcopal basilica near Mikrevo village - ADE in 2004, pp. 207
- Стайкова-Александрова, Л., И. Стайкова.** 2003. Германия. - В: Римски и ранновизантийски градове в България, Т.2, Иврай, С., с. 202-215. / Staikova-Aleksandrova, L., I. Staikova. 2003. Germania - In: Roman and Early Byzantine cities in Bulgaria, V.2, Ivrai, Sofia., pp. 202-215. (Bg).
- Станилов, С.** 2008. Археологическите паметници като туристическа дестинация. - В: Културен туризъм и регионално развитие, с. 21-72. / Stanilov, S. 2008. Archaeological monuments as tourism destination. - In: Cultural tourism and regional development, pp. 21-72
- Стефанова, С.** 2019. Превръщане на римското археологическо наследство в туристическа атракция (На примера на археологически комплекс „Калето“ в град Мездра и антична крепост „Калето“ в град Монтана). - Проблеми на географията, № 1, София, с. 57-75. / Stefanova, S. 2019. Transforming the roman archaeological heritage into a tourist attraction (case studies of Archaeological complex “Kaletto” in the city of Mezdra and ancient fortress “Kaletto” in the city of Montana). - Problems of Geography, № 1, Sofia, pp. 57-75.

- Хаджиангелов, В.** 2016. Възстановените крепости са жива история, а не бутафория - https://www.standartnews.com/mneniya-intervyuta/vazstanovenite_kreposti_sa_zhiva_istoriya_a_ne_butaforiya-278536.html# (посетен на 29.05.2021) / Hadziangelov, V. 2016. The restored fortresses are a living history, not a sham - https://www.standartnews.com/mneniya-intervyuta/vazstanovenite_kreposti_sa_zhiva_istoriya_a_ne_butaforiya-278536.html# (visited 29.05.2021)
- Хаджиангелов, В.** 2016. Рег. карта 4300088/Археологическа карта на България / Hadziangelov, V. 2016. Reg. card №4300088/Archaeological map of Bulgaria
- Хаджиангелов, В.** 2016. Рег. карта №4300031/Археологическа карта на България/ Hadziangelov, V. 2016. Reg. card №4300031/ Archaeological map of Bulgaria
- Цветков, Б.** 2016. Рег. карта № 1910183/Археологическа карта на България / Tzvetkov, B. 2016. Reg. card №1910183/Archaeological map of Bulgaria
- Цветков, Б.** 2020. Рег. карта № 1910197/Археологическа карта на България / Tzvetkov, B. 2020. Reg. card № 1910197/Archaeological map of Bulgaria
- Цветков, Б.** 2021. Рег. карта №1910079/Археологическа карта на България / Tzvetkov, B. 2021. Reg. card № 1910079/Archaeological map of Bulgaria
- Чолаков, И.** 2021. Рег. карта 10002545/Археологическа карта на България / Cholakov, I. 2021.Reg. card №10002545/Archaeological map of Bulgaria
- Чолаков, И.** 2021. Рег. карта №10002478/ Археологическа карта на България / Cholakov, I. 2021.Reg. card №10002478 Archaeological map of Bulgaria
- Garrod, B., A. Fyall.** 2000. Managing heritage tourism. In: Annals of Tourism Research, Vol. 27, No. 3, pp. 682 - 708.
- Petrova, S.** 2012. Nicopolis ad Nestum /Mestum. - In: Roman cities in Bulgaria, V.1, Prof. Marin Drinov Academic PUBLISHIN House, Sofia., pp. 298-363.
- Концепцията за туристическо райониране на България. 2015. София: Министерство на туризма. -<https://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/strategicheski-dokumenti/koncepciya-za-turistichsko-rayonirane-na-bulgariya> (посетен на 15.04.2021) / Concept for tourism zoning of Bulgaria. 2015. Sofia: Ministry of tourism. - <https://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/strategicheski-dokumenti/koncepciya-za-turistichsko-rayonirane-na-bulgariya> (visited 15.04.2021)
- Културен туризъм. План за развитие на културен туризъм да периода 2020-2025. (2019) https://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/uploads/2019_gg/proekt_na_plan_-_kulturen_turizam.pdf (посетен 30.04.2021) / Cultural Tourism. Plan for the development of cultural tourism to the period 2020-2025. (2019) https://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/uploads/2019_gg/proekt_na_plan_-_kulturen_turizam.pdf (visited 30.04.2021)
- Регистър НКЦ - Област Благоевград, Кюстендил, Пазарджик, Софийска (2020) <http://ninkn.bg/Documents/categoryPreview/13> (посетен на 25.05.2021) / Register NCV - Blagoevgrad, Kyustendil, Pazardzhik, Sofia districts (2020) <http://ninkn.bg/Documents/categoryPreview/13> (visited 25.05.2021)
- Регистър на туристическите атракции - <http://rta.tourism.government.bg/TARegister.aspx> (посетен 23.04.2021) / Register of the tourist attractions - <http://rta.tourism.government.bg/TARegister.aspx> (visited 23.04.2021)